
Evropské migrace a národní stát

Bořek Hnízdo

Demografické změny způsobené migracemi ovlivňují jak domácí politiku jednotlivých států, tak vzájemné vztahy mezi různými státy. O migrace se proto vždy budou zajímat lidé, kteří se věnují studiu politických procesů. A je to politická geografie, pro niž budou migrace vždy důležitým předmětem zájmu.

Jestliže je politická geografie oborem zabývajícím se zkoumáním vzájemného vztahu prostoru a politiky, pak studium migrací může pomáhat k vysvětlení změn, které se projevují na politické mapě. Většina prací z politické geografie zabývajících se migracemi se snaží objasnit změny, které mohou migrace způsobit ve volební geografii jednotlivých států, v nárůstu (či oslabení) politického regionalismu v určitých oblastech státu nebo ve formování geopolitických vazeb mezi různými státy světa.

Následující stať se však zaměří na otázku, jak se migrace projevují v současném procesu evropské integrace a jak národní stát ovlivňuje tyto celoevropské demografické změny.

Při základním vytypování migrací z hlediska politické geografie se často rozlišuje pouze skutečnost, zda jde o migraci v rámci jednoho samostatného politického celku, či o migrace, které přesahují takto určený politický prostor. Hovoří se pak buď o migraci vnitrostátní, či o migraci mezinárodní.¹ Politická geografie však zná i nadnárodní politické útvary (např. některé integrace), u nichž migrace mezi členskými státy je z politického hlediska odlišná od mezinárodní migrace.

Mezinárodní migrace jsou z politologického hlediska důležité především způsobem, jakým daný stát umožňuje vstup a určuje dobu pobytu občana jiného státu na svém území a za jakých podmínek umožňuje těmto emigrantům získávat politická práva.² Je jasné, že časový faktor pobytu zde tradičně hraje svou rozlišovací roli.

Můžeme rozlišit mezinárodní migrace krátkodobé (např. turismus), déle trvající (např. dlouhodobější pracovní či studijní pobyt) či trvalé. Z politického hlediska jsou krátkodobé migrace limitovány především délkou tzv. turistických víz, která se v evropských podmínkách pohybuje mezi 3 a 6 měsíci. Jejich délka je pochopitelně značně ovlivněna stavem vzájemných vztahů mezi oběma danými státy, kdy problém prodloužení tohoto pobytu (možnost trvalé migrace) je důležitým faktorem ovlivňujícím vízovou politiku jednotlivých států.

Politickým měřítkem, které odlišuje dlouhodobější migrace od trvalé, je získání tzv. trvalého pobytu či občanství pro migranty. V evropských podmínkách jde většinou o dobu po pěti až sedmi letech stálého pobytu migranta v dané zemi. Existují však země tradičně známé delší „čekací dobou“ (např. Švýcarsko), nebo země, kde je možné občanství získat v kratším časovém úseku. Jde ovšem většinou o tradiční „přistěhovalecké“ neevropské země (např. o Kanadu nebo o Austrálii).³

Jestliže časový faktor je důležitý z politického hlediska v typovém odlišení mezinárodní migrace a neexistuje v případě vnitrostátní migrace (protože si migranti samozřejmě zachovávají občanství svého státu), pak v případě migrace mezi členskými státy nadnárodních politických útvarů je jen částečně relevantní. Politicky totiž tato migrace znamená, že přesun do jiného státu jednak nepřináší ztrátu politických práv pro migranta v zemi původu (např. občanství), což tradičně bylo a je možné v řadě tzv. přistěhovaleckých zemí, ale na rozdíl od mezinárodní migrace dostává přistěhovelec současně se získáním trvalého pobytu, nebo v časově krátkém období některá politická práva v zemi svého nového pobytu.⁴

Takovouto migraci, která se svými politickými podmínkami pro migranta zásadně liší od mezinárodní migrace, můžeme nazvat transnacionální migrací. Tento typ migrace (tj.

možnost přestěhovat se z jednoho státu do jiného, přičemž migrant má téměř okamžitě zajištěna některá politická práva v zemi příchodu) je jedním z atributů, který charakterizuje nadnárodní politické útvary a zároveň odlišuje skutečnou politickou integraci od jakéhokoli jiného, volnějšiho politického a ekonomického seskupení.

Klasickým příkladem nadnárodní politické integrace je Commonwealth. Tím, že vznikl vlastně přeměnou z britského impéria, transnacionální migrace byla možná hned od jeho vzniku, a to na základě řady zákonů. I zákon o Irsku z roku 1948, který přijal britský parlament po vystoupení Irské republiky z Commonwealthu, zaručoval osobě s irským občanstvím a s trvalým pobytem ve Spojeném království volební právo. Totéž pochopitelně platilo i pro občany členských zemí Commonwealthu trvale usídlené ve Velké Británii.⁵

Současný politický vývoj v Evropě však dokazuje, že transnacionální migrace nejsou jen politickým odrazem historických vazeb některých států s neevropskými zeměmi, ale přijetím a ratifikováním Smlouvy o Evropské unii se staly nejdůležitějším typem migrace mezi jejími členskými státy.⁶

Maastrichtská smlouva hovoří o volném pohybu osob v rámci Evropské unie. Hraniční kontroly mezi řadou zemí Evropské unie byly zrušeny na základě Schengenské úmluvy, schválené v roce 1993 a zavedené do praxe na jaře roku 1995. Jen „ostrovní státy“ Evropské unie (Velká Británie, Irsko, Dánsko) nepřistoupily na Schengenskou úmluvu. Přestože realizace těchto smluvních závazků způsobila v některých zemích řadu problémů (např. ve Francii), celkově znamenaly zásadní politické změny pro migraci uvnitř Evropské unie. Přitom je třeba si uvědomit, že hraniční kontroly mezi zeměmi Beneluxu byly zrušeny již v roce 1949 a mezi skandinávskými státy v 50. letech.⁷

Tato prakticky téměř volná migrace mezi členskými státy Evropské unie dostala i výraznou politickou dimenzi, neboť Maastrichtská smlouva zavedla i termín evropské občanství pro všechny občany Evropské unie. S evropským občanstvím získal občan Evropské unie určitá politická práva, která může uplatňovat v rámci celé Unie. Především jde o právo zúčastnit se komunálních voleb v místě svého trvalého bydliště v jakékoli zemi Evropské unie. Přijetím tohoto ustanovení se dosud mezinárodní migrace mezi členy Evropské unie skutečně přeměnily v transnacionální.⁸

Kromě těchto migrací občanů Evropské unie mezi jednotlivými členskými státy můžeme v Evropě geograficky rozlišit dva základní typy mezinárodní migrace. Jednak jde o migraci z ostatních evropských zemí a jednak o migraci z neevropských zemí.

U migrací z evropských zemí mimo Evropskou unii je při jejich politickém rozlišení možné se zaměřit na jejich vztah k Evropské unii. Vedle výjimečného postavení Švýcarska je možné do první skupiny zemí zařadit Norsko (a částečně Island), které je jednak členem Evropského hospodářského prostoru spolu s členskými státy Evropské unie a má uzavřenou dohodu o zrušení hraničních kontrol se skandinávskými zeměmi. Druhou skupinu tvoří některé země s přidruženým statutem k Evropské unii, u nichž lze zároveň očekávat v historicky krátké době vstup do Unie. Jde např. o Maltu a o některé středoevropské země. Třetí skupinu pak tvoří státy, kde řada politických a ekonomických důvodů stěžuje podmínky (např. vízová povinnost) pro migraci jejich občanů do zemí Evropské unie. Jde např. o některé balkánské země či o evropské státy bývalého Sovětského svazu. Je tedy možné předpokládat, že se v příštím desetiletí může prostor, v němž se budou uskutečňovat transnacionální migrace, geograficky rozšířit v Evropě o řadu zemí.⁹

Také migrace ze zámoří do Evropy mohou být z hlediska politického postavení migrantů rozděleny do několika skupin. První z nich tvoří migrace, které čistě z politologického hlediska jsou vlastně migracemi vnitrostátními. Jde např. o občany z francouzských zámořských departmentů (Reunion, Francouzská Guyana, Guadeloupe, Martinik).¹⁰

Protože cílem Maastrichtské smlouvy je unifikace vízových politik jednotlivých členských států, je možné předpokládat, že v budoucnu zmizí rozdíly mající historické kořeny (např. způsobené existencí zámořských impérií u řady evropských zemí) ve vízové politice Evropské unie vůči neevropským zemím. Z tohoto důvodu můžeme tedy rozlišovat jen

dvě další skupiny mimoevropské migrace do Evropské unie, a to podle toho, zda je či není vyžadována vízová povinnost.

Také u migrace z neevropských zemí je nutné si z politického hlediska uvědomovat zvětšující se počet transnacionálních migrací. Jednak si některé země (především bývalé imperiální mocnosti jako Velká Británie, Francie a Belgie) zachovávají politiku možnosti dvojího občanství, typickou také pro neevropské přistěhovalecké země, jednak k této politice v poslední době přistupují další evropské státy (např. Švýcarsko a Nizozemsko v roce 1992 a částečně i Švédsko).¹¹ Politika jen jednoho občanství, k níž se přihlásila i Česká republika po svém vzniku v roce 1993, je typická pro země zdůrazňující „neimigrační“ charakter svého státu (např. Německo nebo Rakousko). Jak však ukazuje současný vývoj v Evropě, tato politika je celkově na ústupu a hodně se o ní diskutuje (i v Německu, tj. v zemi s největším počtem přistěhovalců v Evropské unii).

Existuje několik teoretických přístupů, jak objasnit migrace. Důvodem jistě je, že studium migrací nemůže být spojováno jen s jednou vědeckou disciplínou sociálních věd, ale migrace zkoumají politologové, geografové, demografové, ekonomové a sociologové, kteří často vycházejí z různých metodologických přístupů a zdůrazňují rozdílné aspekty tohoto problému.¹² Přesto lze rozlišit dva hlavní přístupy. První z nich vychází z kvantitativní analýzy statistických materiálů, zatímco druhý studuje migrační procesy v historickém a politologickém kontextu.¹³

První systematický přístup k migracím je spojen s pracemi E. G. Ravensteina, publikovanými hlavně v 80. letech 19. století.¹⁴ Jeho teorie nebyly spojeny s dobovými migracemi, byly v podstatě ahistorické a soustřeďovaly se na formulování statistických zákonů migrací. Tento teoretický přístup je charakteristický pro řadu současných prací především geografů, demografů a ekonomů.¹⁵ Jejich obecně teoretický přístup zdůrazňuje tendence v migracích z více zalidněných do méně zalidněných oblastí nebo z regionů s nižší životní úrovní do ekonomicky vyspělejších oblastí.

Uvedené přístupy jsou známé jako „push-pull“ teorie, neboť objasňují důvody migrace jako kombinaci „push faktorů“, přispívajících k tomu, aby obyvatelé opouštěli region svého původu, a „pull faktorů“, přitahujících je do určitých nových oblastí. K „push faktorům“ lze zařadit demografický růst, nízkou životní úroveň, nedostatek pracovních příležitostí nebo politickou represí. Naproti tomu typickými „pull faktory“ jsou požadavky na další pracovní síly, možnost získání půdy, dobré podnikatelské možnosti či politické svobody.

Tyto teoretické přístupy zdůrazňují individuální rozhodování migranta, založené na racionálním porovnávání relativních výhod či nevýhod v případě emigrace do různých alternativních cílových zemí. Tyto teorie často ignorují politické faktory (jako je např. vládní restrikce emigrace či imigrace). „Push-pull“ teorie má tak hodně společného s neoklasickými teoriemi pracovního trhu, a proto je možné v současnosti tento přístup najít především v pracích ekonomů.¹⁶

Na základě této teorie by se dalo usuzovat, že emigrovat do ekonomicky vyspělejších oblastí budou nejvíce znevýhodněni občané chudých zemí. Empiristické studie však dokazují, že jen výjimečně ti nejhudší z nejméně rozvinutých zemí migrují do bohatších států. Častější je migrace středních vrstev.¹⁷ A to je jen jeden z důkazů, že „push-pull“ teorie příliš zjednodušuje tak složité a komplexní procesy, jakými jsou migrace.

Dalším důkazem zjednodušování je, že „push-pull“ teorie předpokládá přesuny z velmi zalidněných oblastí do řídké osídlených. Ale je to např. Německo nebo Nizozemsko, tj. země s největší hustotou obyvatelstva v Evropě, které zároveň přitahují velké počty emigrantů.¹⁸

A nakonec „push-pull“ teorie vůbec nevysvětluje, proč určité skupiny emigrantů preferují jednu zemi, zatímco jiní emigranti jinou. Proč např. většina Alžírčanů migruje do Francie, nikoli do Německa, které zase přitahuje velkou většinu emigrujících Turků.¹⁹

Mnoho badatelů se proto domnívá, že migrace obecně vznikají z existence vazeb mezi původní a cílovou zemí, založených na koloniální minulosti, politickém vlivu, obchodu, investicích či kulturních vazbách.

Dalším problémem „push-pull“ teorie je podcenění role státu v migračním procesu.

Avšak zkoumání migrací jak v minulosti, tak v současnosti ukazuje, že stát téměř vždy hrál a hraje důležitou roli v iniciování migrace, v určení jejího charakteru i v její kontrole. Ačkoli vlády původních zemí hrají důležitou roli v podpoře či restrikci vystěhovalectví, jsou to především vlády možných imigračních států, které v konečné fázi povolují, omezují či zakazují přistěhovalectví. Nejčastější důvod k povolení přistěhovalectví tradičně býval ekonomický (požadavek na pracovní síly), i když další důvody (politické, humanitární) byly a jsou také důležité.²⁰

Celý mezinárodní migrační systém je tedy kromě požadavků světového pracovního trhu závislý také na mezistátních vztazích a na právních i politických praktikách jednotlivých (jak původních, tak cílových) států. Pokud se týká transnacionální migrace v evropském kontextu, pak úloha státu není restriktivní, jak vyplývá z Maastrichtské smlouvy, avšak i zde působí na migraci i jiné než ekonomické faktory.²¹ Je to především znalost dané přistěhovalcké země a možnost adaptovat se do nového prostředí, ovlivněná řadou faktorů, jakými je např. již existence přistěhovalcké komunity, historické vazby s daným národem či politické vztahy mezi jednotlivými státy.

V historickém kontextu se většinou zdůrazňuje zásadní rozdíl v postavení Evropy ve druhé polovině 20. století, kdy se z Evropy stal imigrační kontinent, zatímco před druhou světovou válkou byla typickou vystěhovalckou oblastí, kdy ji jen v období 1880–1930 opustilo více než 40 milionů lidí.²² Je to sice pravda, avšak evropské migrační procesy po roce 1945 nelze oddělit od předcházejících historických období, neboť jejich zkoumání ukazuje na řadu souvislostí se současným vývojem.

Zámořská a vnitroeurospáská migrace v Evropě existovala vedle sebe po celé devatenácté století. Z 15 milionů Italů, kteří opustili svou zemi mezi lety 1876 a 1920, téměř polovina (6,8 milionu) odešla do jiných evropských zemí (především do Francie, do Švýcarska a do Německa).²³ Také migrace z Irska do Velké Británie byla typická již pro 19. století (v té době ovšem celé Irsko bylo součástí Spojeného království). V roce 1851 – po hladomoru v Irsku ve 20. a 40. letech 19. století – žilo ve Velké Británii přes 700 tisíc Irů, kteří tak tvořili 3 % obyvatelstva Anglie a Walesu a 7 % obyvatelstva Skotska.²⁴

Další vlnu evropské migrace do Velké Británie představoval příchod 120 tisíc Židů, uprchlíků před pogromy z Ruska v období 1875–1914.²⁵ Také migrace do Německa byla významná po celé 19. století. V roce 1907 zde bylo 950 tisíc zahraničních dělníků, především Italů v jižním Německu. K tomu je třeba připočítat etnické Poláky z pruského záboru Polska, z nichž 164 tisíc pracovalo jako horníci v Ruhrské oblasti.²⁶

Také Francie byla v 19. století do jisté míry závislá na práci imigrantů, a to jak v průmyslu, tak v zemědělství. Počet cizinců ve Francii se zvýšil z 381 tisíc v roce 1851 na 1,2 milionu v roce 1911. Většina přicházela z Itálie, z Belgie, z Německa, ze Švýcarska a později ze Španělska a z Portugalska.²⁷

Období po první světové válce znamenalo silné omezení emigrace jak do zámoří, tak do jiných evropských zemí, a to díky silným izolacionistickým náladám a restriktivním politikám vůči přistěhovalectví v řadě států. Jedinou výjimkou v Evropě byla Francie. Jestliže počet zahraničních dělníků v Německu v roce 1932 (především díky hospodářské krizi) byl pouhých 100 tisíc,²⁸ Francie díky tradičnímu „demografickému deficitu“, ještě umocněnému válečnými ztrátami (1,4 milionu obětí a dalších 1,5 milionu vážně zraněných), plánovitě získávala zahraniční pracovní síly. Nešlo již o nekontrolovaný příliv jako před rokem 1914, ale o imigrační nábor organizovaný vládou a prováděný většinou Sociétés générale d'immigration (SGI).

V roce 1931 bylo ve Francii 2,7 milionu zahraničních dělníků (6,6 % celkové populace). Největší počet tvořili Italové (880 tisíc), Poláci (508 tisíc), Španělé (320 tisíc) a Belgičané (254 tisíc). V té době se začala rozvíjet i imigrace ze severní Afriky. Zásadní obrat v této politice souvisí s Velkou hospodářskou krizí a se změnou politickou atmosférou 30. let, takže se počet cizinců ve Francii v roce 1936 zmenšil na pouhých 500 tisíc.²⁹

Badatelé zabývající se poválečnými migracemi v Evropě zatím rozlišovali pouze dva mezníky, a to rok 1973 a 1989. Rok 1973 přinesl s ropnou krizí zásadní změnu v politice

západoevropských zemí vůči migraci. Politika povzbuzující migraci zahraničních pracovních sil byla díky novým ekonomickým podmínkám (nedostatek pracovních míst se změnil v chronický problém nezaměstnanosti) nahrazena větší restriktivní snahou korigovat počet zahraničních dělníků. Rok 1989 pak znamená pro většinu badatelů konec poválečného období z hlediska migrací a počátek současného vývoje.³⁰

Při komplexnějším pohledu, kdy se přihlíží i k jiným důvodům migrací, tedy nejen k důvodu hledání lepšího pracovního uplatnění v nejvyspělejších zemích západní Evropy, je možné v poválečných migracích v Evropě rozlišit více období než pouhā dvě, rozdělenā ropnou krizí let 1973–1974.

První období zahājené vlastně již v roce 1944 sovětskými vojenskými úspěchy ve východní Evropě trvalo přibližně do roku 1949, kdy se na našem kontinentě stabilizovala po ukončení blokády Berlína a po porážce komunistických sil v Řecku „železnā opona“. Evropské migrace tohoto období byly typické přesuny z Východu na Západ, nejdříve etnických Němců z území SSSR, Polska, Československa a Maďarska do Německa, později šlo i o politické migrace za „železnou oponu“. Tato druhā migrační vlna však často nezůstávala v západní Evropě, ale pokračovala dále do zāmoří. K zāmořské emigraci tohoto období je třeba připočítat i evropské vystěhovalectví do Izraele.

Druhé období je možné vymezit roky 1949 a 1961. Rok 1961 je důležitý pro evropské migrace postavením berlínské zdi, ale do stejné doby spadá i odklon Francie, Velké Británie a Belgie od koloniální politiky. V evropském prostoru se zmenšil počet migrací z Východu na Západ (pokračoval hlavně z tehdejší NDR a z Maďarska v roce 1956). Země jižní Evropy (a také Irsko a Finsko) se staly „zásobárnou“ zahraničních dělníků pro ty státy západní Evropy, kde začal „ekonomický boom“. Do Evropy také přišla první vlna zāmořských migrantů, především do tradičních „mateřských“ zemí, v této době ještě bez omezení.

Třetí období poválečné migrace spadá hlavně do 60. let a je ukončeno již zmíněnou ropnou krizí z let 1973–1974. Jde o období velkého hospodářského rozmachu téměř v celé západní Evropě, kdy jasně převažuje migrace hospodářská, podporovaná „hostitelskými“ zeměmi a směřující z hospodářské periferie Evropy (Portugalsko, Španělsko, jižní Itálie, Řecko, Jugoslávie, Turecko, Irsko, Finsko) do hospodářského centra západní Evropy. Naopak téměř ustal pohyb z území za „železnou oponou“ (největší výjimkou byla emigrace z Československa v letech 1968–1969). V tomto období po rozpadu koloniálních impérií evropských mocností dochází jednak k návratu evropských kolonistů (např. z Alžírka po roce 1962) a jednak začínā masový příliv migrantů z neevropských zemí (většinou z bývalých kolonií). Bývalé „mateřské země“ proto jasně začínají rozlišovat tuto migraci od „vnitrostátní“ (např. první restriktivní Immigration Act z roku 1961 ve Spojeném království³¹).

Také období po ropné krizi 1973–1974 lze rozdělit z hlediska evropských migrací do několika etap. První „restriktivní“, kdy se zdālo, že se řadě západoevropským státům podaří prosadit politiku omezení, redukování a dokonce přesvědčení k návratu řady zahraničních dělníků. A skutečně koncem 70. let došlo nejen ke stagnaci počtu cizinců v jednotlivých zemích, ale někde i ke zmenšení jejich počtu (např. v Německu).³² Objevuje se však nový fenomén, tzn. že příchozí z neevropských zemí začínají ve zvýšené míře žádat o statut politických uprchlíků, nikoli zahraničních dělníků (např. utečenci z Chile).

Desetiletí 1979–1989 opět v evropských migračních procesech znamená prudký nárůst příchozích především z neevropských zemí, nyní většinou již jako žadatelů o politický azyl.³³ K nim se opět přidávají početnější skupiny emigrantů z evropských satelitů Sovětského svazu v důsledku konečné krize těchto režimů (nejdříve z Polska, později i z dalších zemí).

Zhruba pětileté období po pádu „železné opony“ tvoří poslední uzavřené období ve vývoji migrací v Evropě. Vedle politického umožnění normálního fungování migrací mezi východní a západní částí Evropy (kterému ovšem předcházela historicky poslední vlna migrace z východní části Německa do západní) v tomto období vyvrcholil příliv žadatelů o azyl z průmyslově méně vyspělých (a politicky více nestabilních) neevropských zemí.

Tento příliv byl ukončen v polovině 90. let nejen přijetím řady zákonů zpřísňujících výklad azylového zákona v řadě evropských zemí, ale i aplikací závěrů Maastrichtské smlouvy.³⁴ Schengenská úmluva sice uvolnila v podstatě téměř všechny restriktce pro migraci v rámci Evropské unie, avšak zpřísnila podmínky pro získání trvalejšího pobytu pro migranty z tzv. třetích zemí. Zvláštním politickým případem tohoto období byla migrace z území bývalé Jugoslávie, postižené občanskou válkou.

Při tomto výčtu etap vývoje evropských migrací v poválečném období se ovšem nesmí zapomínat, že po celou dobu existoval i nezanedbatelný migrační proud z Evropy (a to ze všech jejích částí – z bývalých center koloniálních impérií, z ostatních západoevropských států i ze sovětského bloku) do zámoří. A kromě toho v poválečném období začalo jako historicky určité novum přibývat i migrantů do Evropy z vyspělých, tradičně imigračních zámořských zemí a jejich počet se postupně spíše zvyšoval.³⁵

Pro současný vývoj migrací ve druhé polovině 90. let je typická „druhá restriktivní politika“ vůči přistěhovalectví z hospodářsky méně vyvinutých a politicky nestabilních neevropských zemí. Jestliže „první restriktivní politika“ v 70. letech znamenala omezení pro vstup do země pro „hostující dělníky“, což znamenalo přelití většiny těchto migrantů do kategorie „žadatelů o azyl“, druhá vlna restriktivní politiky vyspělých evropských zemí v 90. letech znamenala konec liberálního výkladu azylového zákona v řadě zemí (Německo, Švédsko). A dá se předpokládat spíše další „přelití“ migrantů do jiné kategorie, než zastavení migrace do Evropské unie z třetích zemí.

Jestliže léta 1973–1994 můžeme nazvat „azylovým obdobím“ v evropských migracích, pak nyní migranti budou asi více využívat jiných způsobů (např. práva na spojování rodin), jak se dostat do cílové země. Ostatně tohoto práva bylo často využíváno i v minulosti, nyní to bude jen o to častěji, o co větší jsou již počty imigračních komunit v jednotlivých evropských zemích. Stále častěji se bude Evropská unie vyrovnávat též s problémem velmi dobře známým i v jiných typicky imigračních oblastech (např. v USA), tj. s ilegálním přistěhovalectvím.

Také z pohledu geografického rozšíření těchto imigračních vln neevropanů do Evropy můžeme v poválečném období rozlišit několik etap.

V první fázi (50. a 60. léta) směřovali tito imigranti především do severozápadní Evropy, do „matefských zemí“, jako je Velká Británie, Francie a Nizozemsko. V letech 1973–1994 se imigrační oblast pro neevropské přistěhovalce výrazněji rozšířila o německy mluvící části demokratické Evropy (v západním Německu byl tento proces zahájen dříve, ale teprve počátkem 70. let se Turci stali největší minoritou ve Spolkové republice Německo, a tak předběhli „Jihoevropany“³⁶) a o Skandinávii. Jejich cílovou oblastí se stává také jižní Evropa, dříve typický zdroj migrace. A v polovině 90. let se i bývalé komunistické země střední Evropy začínají stávat oblastí, kam směřují tito imigranti.

Uvedené skutečnosti lze stručně shrnout: Po celou druhou polovinu 20. století se postupně cílová oblast imigračních vln z rozvojového světa v Evropě rozšiřovala. Tato oblast se bude v budoucnu geograficky zvětšovat spolu s rozšiřováním Evropské unie, která navíc díky politice zrušení hraničních kontrol mezi jednotlivými členy umožňuje větší mobilitu těchto migrantů, což povede ke vzniku určitého procesu „přelévání“ z jedné země do druhé, a to podle požadavků a možností pracovního trhu. I toto „přelévání“ je ovšem ovlivněno nejen ekonomickými, ale též politickými faktory. Politika Evropské unie vůči migrantům může sice být jednotlivými členskými státy sjednocována, přesto však zůstává určitý rozdíl především v politických náladách obyvatelstva jednotlivých zemí vůči imigrantům (rolí zde hraje především xenofobie či naopak liberální tradice ve vztahu k přistěhovalcům).

V roce 1995 s rozšířením Evropské unie o některé země s výrazným přistěhovalectvím (např. Švédsko nebo Rakousko) se tak poprvé celá evropská migrační oblast politicko-geograficky ztotožňuje s Evropskou unií. Ostatní státy s vysokou imigrací (Švýcarsko) lze v celoevropské perspektivě chápat jen jako určité specifické enklávy tohoto celoevropského politického celku. Díky uvolnění možností migrací mezi členskými státy

Evropské unie (z tohoto pohledu je sem možné přiřadit i Norsko, které má uzavřeny smlouvy o zrušení hraničních kontrol se severskými zeměmi) ostatní evropské země ztrácejí politicky (a ekonomicky) předpoklady atraktivity jako cílové země migrantů. Větší atraktivitu mohou získat jen ty země, u nichž lze předpokládat vstup do Evropské unie v poměrně krátkém časovém období (dobré hospodářské výsledky, statut přidruženého člena Evropské unie).

V 90. letech se tedy cílová imigrační oblast Evropy politickogeograficky nejen podstatně ztotožnila s Evropskou unií, ale realizací Schengenské úmluvy (a dřívější ratifikací Maastrichtské smlouvy) se i zásadně (i z politického hlediska) změnila charakteristika migrací uvnitř Evropské unie, a to z mezinárodních na transnacionální.

Podle údajů z roku 1993 žilo přibližně 5 milionů občanů Evropské unie v některém jiném členském státě.³⁷ Tento počet je dnes po rozšíření Evropské unie o tři další členy k 1. lednu 1995 jistě větší. Ratifikací Maastrichtské smlouvy tak došlo k velmi praktickému kroku demokratizace Evropy, neboť 5 milionů voličů dostalo právo volit v komunálních volbách, právo, které jim předtím chybělo.

Tato skutečnost je ještě zdůrazněna tím, jak se postupně mění charakter migrací uvnitř Evropské unie. Je třeba si uvědomit, že tradiční ekonomicky inspirované migrace z evropské „periferie“ do hospodářského „centra“ kontinentu postupně (jak to dokazují statistické údaje) ztrácejí svou dynamiku. Důvodem je dnes poměrně vysoká nezaměstnanost i v hospodářsky nejvyspělejších státech Evropské unie. Statistická čísla ukazují, že se naopak zvyšuje počet migrantů uvnitř „centrálních“ oblastí Evropské unie – mezi Německem, Dánskem, zeměmi Beneluxu, Francií a Spojeným královstvím. Přitom jde většinou o vysoce kvalifikované pracovní síly.³⁸

Do této skupiny lze zařadit i studentskou výměnu, která právě mezi zmíněnými státy zaznamenala značný vzestup. Dalším novým trendem v migracích mezi zeměmi Evropské unie je velký nárůst turistiky, na němž se opět výrazně podílejí sociálně lépe zabezpečené vrstvy. S tímto trendem souvisí i další migrační proud – usazování Severoevropanů v pobřežních oblastech Středomořího moře. Jde většinou o důchodce, kteří si tyto oblasti oblíbili (a poznali) během svých dovolených.³⁹

Výrazný posun k migracím kvalifikovaných pracovních sil se ovšem neprojevuje jen ve vnitřní migraci mezi členskými státy Evropské unie, ale týká se i migrací do Evropské unie, a to jak ze zemí OECD, tak z rozvojových zemí. Totéž platí i o migracích studentů.⁴⁰

Uvedené změny v migračních procesech způsobují i změny v politických aspektech migrací. Dříve imigrační komunity v jednotlivých zemích byly spíše objektem politiky. Jestliže se stávaly samy subjektem politiky, pak to bylo spíše vyvoláno potřebou reagovat na určité xenofobické nálady v daných zemích.

Migrace vysoce kvalifikovaných osob, často s vysokoškolským vzděláním a s aktivní politickou kulturou, povede jistě k subjektivizaci, k aktivnějšímu politickému chování (účast ve volbách, možné požadavky na menšinové školství a kulturu) těchto migrantů. Ti se sice mohou ve svých politických požadavcích obracet přímo na politické instituce Evropské unie, ale vzhledem k současnému charakteru evropské integrace jako transnacionální asociace národních států zůstává zatím „hostitelský“ národní stát rozhodující politickou institucí, určující rámcové možnosti politických aktivit těchto přistěhovalců. Ze skutečnosti, že migranti-občané Evropské unie dostali zatím jen „regionální“ politická práva (právo volit v komunálních volbách), lze vyvodit, že se politické chování těchto migrantů bude soustřeďovat na regionální problematiku. Otázkou je, zda to povede ke vzniku nových regionálních politických menšin, či k vytvoření jakýchsi transnacionálních evropských komunit, plně zainteresovaných na procesu evropské politické integrace.

I z tohoto hlediska je politická úloha národního státu nejdůležitější. Je to sice jen jedna ze tří úrovní politického rozhodování v politickogeografické stratifikaci Evropské unie (společné politické instituce Evropské unie, suverénní stát a politický region), ale jde o politickou jednotku tradičně nejvýznamnější. A právě z hlediska stratifikace politického

rozhodování jde o „středovou“ jednotku, která nejvíce ovlivňuje jak regionální, tak celoevropskou politiku.

V další části této stati bych se chtěl zamyslet nad tím, jak národní stát v současné evropské politice ovlivňuje migrační procesy. V migračních politikách jednotlivých členských států Evropské unie můžeme vůči migraci uvnitř Evropské unie najít jednotící politiku v Maastrichtské smlouvě, ale stále je možné vidět rozdíly u emigrace z tzv. třetích zemí. Rozlišuje se „imperální“, „etnický“ a „multikulturální“ model.⁴¹

„Imperální“ model tradičně zvýhodňoval přistěhovalce z bývalých částí impéria. Dnes spíše využívá tradice možnosti dvojího občanství, které takovým osobám umožňuje snazší imigraci a rychlé získání politických práv. Příkladem je Velká Británie, jejíž občanství má i velký počet občanů takových států, jako je Jižní Afrika, Austrálie, Kanada nebo Nový Zéland.

Typickou zemí „etnického“ modelu je např. Německo, zvýhodňující imigraci (včetně preferenčního získání občanství) příslušníků vlastního etnika ze zahraničí.

Příkladem „multikulturálního“ modelu je např. Švédsko, bez koloniální minulosti, s poměrně liberálním přístupem k integraci (na rozdíl od většiny evropských zemí) imigrantů, bez výrazného rozlišování mezi určitými skupinami migrantů. Přitom některé země (např. Nizozemsko) se postupně vyvíjejí od „imperálního“ modelu k „multikulturálnímu“.

Rozdíl v imigračních politikách jednotlivých evropských států ještě vynikne, když srovnáme, jak postupuje proces naturalizace cizinců v jednotlivých zemích. Z členských států Evropské unie žije největší počet naturalizovaných cizinců ve Švédsku (38,5 na tisíc zahraničních rezidentů), potom následuje Velká Británie (25,3), Nizozemsko (19,8) a Francie (13,1). Nejnižší počty jsou pak v Německu (3,7, kam nejsou započítáni naturalizovaní etničtí Němci) nebo v Belgii (2,1).⁴²

Velmi rozdílná politika naturalizace v jednotlivých zemích, stejně jako možnost zachování občanství původní země se získáním občanství cílové země dokazují, že každá statistika o počtech etnických menšin v zemích Evropské unie je velmi zkreslená. Země především s tradicí „imperálního“ modelu občanství (např. Velká Británie), nebo uznávající tzv. republikánský model (*ius soli*; klasickým příkladem je Francie), který je přímo založen na podpoře integrace imigrantů, pak mají počty etnických menšin daleko větší než oficiální počty zahraničních rezidentů a zároveň i větší počty migrantů, kteří jsou subjekty politiky, nikoli pouhými objekty.⁴³ Možnost dvojího občanství zůstává tradičním požadavkem především pro druhou generaci imigrantů, i když vzhledem k zavedení evropského občanství ve všech členských státech Evropské unie, tento požadavek je důležitý hlavně pro migranty ze států mimo Evropskou unii.

Tradičním základním politickým požadavkem přistěhovalckých komunit bývá zachování kultury, což je nejčastěji spojeno s používáním vlastního jazyka, především pro druhou generaci přistěhovalců. Mnoho občanů jednotlivých evropských států vidí pak snahu imigrantů zachovat své kulturní zvyky a vlastní jazyk jako možnou hrozbu pro kulturní homogenitu a národní identitu daného státu. Jazyky a kultura přistěhovalců se stávají symboly odlišnosti a zároveň diskriminace. Zbavení se jich je pak vnímáno jako důležitá podmínka úspěšné integrace v dané přistěhovalcké zemi. Opačná snaha imigrantů může být chápána většinovým obyvatelstvem jako indikátor protiintegračních snah menšinového obyvatelstva.

Tento názor ve své praktické politice prosazují téměř všechny členské státy Evropské unie. V praxi jde o politiku jednojazyčnosti. Jedinou výjimkou je Švédsko, kde děti přistěhovalců mají právo na vzdělání v mateřském jazyce. Všechny ostatní členské státy Evropské unie s velkými přistěhovalckými komunitami (Francie, Německo, Velká Británie i Nizozemsko, byť s určitými výjimkami) uznávají jednojazyčnost jako základní princip státní politiky. Neuznávání jazyků přistěhovalců je typické i pro oficiálně multijazykové státy, jako je Švýcarsko nebo Belgie.⁴⁴

I když se oficiální politika evropských národních států vůči jazykům imigrantům nemě-

ní, na regionální úrovni (problém jazykového školství v tzv. vnitřních městech) je chápána nevyhnutelnost určité politiky multikulturalismu. Geografický faktor hraje tedy důležitou roli při prosazování menšinových práv přistěhovalců. Jde téměř výhradně o městské komunity, v nichž jejich procentuální zastoupení převyšuje jejich podíl v celostátním měřítku. Snahu o prosazování jazykových a kulturních práv přistěhovalců je možné v evropské politice tedy očekávat na regionální a lokální úrovni, spíše než na celostátní. Úspěšnost je pak ovlivněna i rozhodujícím politickým faktorem, zda jde o občany Evropské unie či nikoli.

Tato skutečnost značně znevýhodňuje ty menšiny, které tvoří především občané nečlenských států Evropské unie (přes 10 milionů).⁴⁵ Z těchto menšin je třeba zdůraznit ty, které svou početností, kulturní a jazykovou jednotností mají největší předpoklady pro prosazování svých politických požadavků. Jde především o tři milionovou arabskou komunitu v Evropě a o téměř dvou milionovou tureckou menšinu. Z oficiálních evropských statistik počtu tureckých občanů je ovšem třeba odečíst významný počet etnických Kurdů,⁴⁶ kteří spolu s čínskými komunitami jsou dalšími neevropskými menšinami v Evropě dosahující počtu přes půl milionu.

Z „neevropských“ menšin, kde ovšem jazyk, etnicita a kultura nejsou vždy jednotlivým prvkem, je třeba již díky početnosti (vždy přes dva miliony) připomenout černošské obyvatelstvo afrického či amerického původu a „jihoasijské“ komunity, často ovšem přistěhované také z Afriky či z karibské oblasti.

Také z pohledu politických aktivit těchto „neevropských“ menšin hraje rozhodující roli politika národního státu. Přestože je můžeme najít snad ve všech členských státech Evropské unie, jejich koncentrace je vždy zaměřena na jeden evropský stát. Výjimkou je čínská komunita, která je geograficky více rozprostřena, ačkoli je nejpočetnější ve Velké Británii, ve Francii a v Nizozemsku. Totéž platí i o černošském obyvatelstvu Evropy. Jeho „menšinové“ postavení je však dáno vlastně pouze rasovou odlišností od většiny daného evropského státu, nikoli zásadně jiným jazykem nebo náboženstvím (např. Velká Británie či Francie).

Vzhledem k tomu, že dvě třetiny evropských Arabů žijí ve Francii, kolem 75 % evropských (mimo Balkán) Turků a Kurdů v Německu⁴⁷ a většina „Jihoasijsců“ ve Velké Británii, je otázka postavení těchto menšin především politickým problémem uvedených zemí.

Je otázkou, zda lze za jednotnou menšinovou komunitu přistěhovalců z nečlenských států Evropské unie považovat obyvatele bývalé Jugoslávie. Tato komunita, dnes zvětšená díky migraci způsobené politickým vývojem na Balkáně, byla početná hlavně v německé mluvčích zemích již od 60. let. Politické události zdůraznily ovšem kulturní různorodost této komunity, navíc vždy tvořenou i jasně odlišnými etniky (např. etničtí Albánci).

Jak jsem již uvedl, Maastrichtskou smlouvou se politicky do naprosto jiného postavení dostala početná skupina usedlíků s občanstvím jiných zemí Evropské unie. Přestože jejich množství je i v celoevropském měřítku významné, z pohledu národních států pouze v Lucembursku zásadně ovlivňuje skladbu obyvatelstva, neboť tvoří asi 28 % celkového počtu.⁴⁸ Vedle občanů sousedních zemí jsou to výrazné menšiny Portugalců (12 %) a Italů (5 %). Lucembursko reagovalo na právo všech občanů Evropské unie volit v komunálních volbách v místě svého pobytu tím, že toto právo omezilo pětiletou dobou trvání tohoto pobytu. Dalo tak jasně najevo, že i země Evropské unie, která se obecně těší pověsti státu snad nejvíce se blížícího modelu člena evropské federace, je schopná velmi restriktivně vystoupit proti evropské politice, která by směřovala proti zájmům národního státu. Automatické volební právo všech rezidentů-občanů Evropské unie v komunálních volbách by totiž asi značně ovlivnilo celou lucemburskou domácí politickou scénu.

Další zemí Evropské unie, v níž rovněž došlo k omezení zmíněného práva zúčastnit se komunálních voleb pro přistěhovalce z jiných členských států Evropské unie, byla Belgie, známá také svým úsilím o federativní Evropu. Nešlo tentokrát o celý stát, ale o region, jenž zajišťuje geograficky delikátní strukturu této federace. Zákaz účastnit se lokálních voleb platil pro obce, které jsou součástí nizozemsky mluvčích Flander a leží mezi oběma fran-

couzsky mluvícími částmi federace – Brusel (oficiálně dvojjazyčným, ale jasně s převahou francouzštiny) a Valonskem. Získání volebního práva pro cizí občany Evropské unie se místním politickým autoritám jevílo jako nebezpečí zahájení procesu pofrancouzštění těchto obcí a mohlo by nakonec vést i k jejich připojení k Bruselu. Tím by mohla být otevřena cesta k politickogeografickému spojení Bruselu s Valonskem a k narušení určité „geografické“ rovnováhy celé federace. Téměř symbolické pro celou evropskou politiku na tomto zákazu je, že toto rozhodnutí postihlo především zaměstnance centrálních úřadů Evropské unie v Bruselu.

Jedinou výjimku z ostatních zemí v omezování práva občanů Evropské unie představuje Francie, kde občan cizího státu nesmí být zvolen do funkce starosty.

Pokud se týká menšin vytvořených z přistěhovalců ze zemí Evropské unie, jejich počty a geografické rozšíření odpovídají historickému vývoji evropských migrací. Stále ještě převažují migranti, kteří se přistěhovali z evropské hospodářské „periferie“ do ekonomického „centra“.

Největší skupinu tvoří Italové (asi 1,2 milionu).⁴⁹ Tato komunita je geograficky široce rozprostřena v řadě členských států Evropské unie (Francie, Německo, Belgie), což je omezuje při prosazování vlastních politických zájmů na celonárodní úrovni jednotlivých států (mimo Evropskou unii je velmi viditelný migrační proud Italů do Švýcarska, kde se neustále zvětšuje podíl italsky mluvícího obyvatelstva v celém poválečném období).

Druhou největší skupinu tvoří Portugalci (asi 1 milion),⁵⁰ tradičně rozšíření ve francouzsky mluvících částech Evropy, především ve Francii. K těmto „jihoevropským“ komunitám v „severních“ zemích Evropské unie je třeba přiřadit již méně početné skupiny z Řecka (hlavně v Německu) a ze Španělska (přesněji z Galicie a z Andalusie).

Přes početnost těchto komunit přistěhovalců je jejich možná politická aktivita omezena faktory, jako je spíše převažující pasivní politická kultura, kulturní podobnost s obyvatelstvem „hostitelské“ země (např. Francie) a kulturně integrující charakter francouzské i německé politické kultury. Pouze Nizozemsko, kde je však počet těchto přistěhovalců nevýznamný, oficiálně uznává zvláštní „jihoevropskou“ menšinu.

Trochu jiné politické postavení v kontextu národního státu mají dvě další komunity přistěhovalců z „periferie“ do „centra“. Jsou to jednak přistěhovalci z Irské republiky do Spojeného království a z Finska do Švédska. Oba migrační proudy totiž posilují „autochtonní“ menšiny obou komunit ve Spojeném království a ve Švédsku a politicky ještě zvýrazňují tradiční význam vzájemných vztahů obou dvojic států.

Pokud se týká migrací občanů „severních“ států Evropské unie do „jižních“ zemí Evropské unie, je úloha státu také výrazná, což se projevuje především restriktivní politikou stavebních aktivit. Tito přistěhovalci inklinují (na rozdíl od migrantů v severních částech Evropy směřujících do velkých měst) k soustředování ve vlastních rezidenčních osadách mimo velká města, např. v pobřežním Španělsku, kde často velmi rychle početně převyšují původní místní obyvatelstvo. Tak se mohou sice velmi výrazně podílet na lokální politice, zároveň se tím však částečně izolují od celonárodních politických problémů daného státu.

Závěrem lze konstatovat, že migrace hrají z politického hlediska stále důležitější roli v evropské politice, a to především z toho důvodu, že přibývá transnacionálních migrací, kdy imigrant získá v zemi svého nového pobytu automaticky určitá politická práva. Tento význam se však zatím nijak výrazně neprojevuje ve vytváření nějakých transevropských komunit, které by měly specifický zájem na prohloubení celoevropského procesu politické integrace. Zvyšováním migračních pohybů nedochází k narušení tradičně existující skladby obyvatelstva daného národního státu do takové míry, že by to mohlo zásadně změnit jeho „národní“ charakter (výjimkou je Lucembursko). Získáním práva volit v komunálních volbách v místě svého bydliště však migranti mohou a také pravděpodobně budou více než dříve ovlivňovat (tento fakt si jistě uvědomí i „domácí“ politická reprezentace) především lokální politiku ve velkých evropských městech a v oblastech, kde je zvýšená koncentrace těchto imigrantů z jiných zemí Evropské unie.

- ¹ Ze současné české odborné literatury zabývající se migracemi je možné připomenout: Uhlíř, D.: *Mezinárodní migrace v Evropě se zvláštním zřetelům k migraci „Východ–Západ“*. Sborník ČGS, 3/98, Praha 1993, s. 145–155.
- ² Viz *International Migration Review. Special Issue 19:3*. New York 1985.
- ³ Viz Brubaker, W. R. (ed.): *Immigration and the Politics of Citizenship in Europe and North America*. Lanham 1989.
- ⁴ Viz Hammar, T.: *Democracy and the Nation-State: Aliens, Denizens and Citizens in the World of International Migration*. Aldershot 1990.
- ⁵ Viz Layton-Henry, Z.: *The Politics of Immigration*. Oxford 1992.
- ⁶ Viz Koslowski, R.: *Intra-EU Migration, Citizenship and Political Union*. *Journal of Common Market Studies*, 3/32. Oxford 1994.
- ⁷ Viz Hammar, T. (ed.): *European Immigration Policy: A Comparative Study*. Cambridge 1985.
- ⁸ Viz Magiera, S.: *The Emergence of a „Europe of Citizens“ in a Community without Frontiers*. Speyer 1989.
- ⁹ Viz Collinson, S.: *Europe and International Migration*. London 1993.
- ¹⁰ Viz Silverman, M.: *Deconstructing the Nation: Immigration, Racism and Citizenship in Modern France*. New York 1992.
- ¹¹ Viz Layton-Henry, Z. (ed.): *The Political Rights of Migrant Workers in Western Europe*. London 1990.
- ¹² Viz Castles, S., Miller, M. J.: *The Age of Migration*. London 1993.
- ¹³ Viz Cohen, R.: *The New Helots: Migrants in International Division of Labour*. Aldershot 1987. Viz též Zoleberg, A. R.: *The Next Waves: Migration Theory for a Changing World*. *International Migration Review*, 23/3. New York 1989.
- ¹⁴ Viz Ravenstein, E. G.: *The Laws of Migration*. *Journal of the Statistical Society*, 48/1885. Viz též Ravenstein, E. G.: *The Laws of Migration*. *Journal of the Statistical Society*, 52/1889.
- ¹⁵ Viz Jackson, J. A. (ed.): *Migration*. Cambridge 1969.
- ¹⁶ Viz Borjas, G. J.: *Economic Theory and International Migration*. *International Migration Review*, 3/23. New York 1989.
- ¹⁷ Viz Sassen, S.: *The Mobility of Labour and Capital*. Cambridge 1988.
- ¹⁸ Viz Salt, J., Clout, H. (eds.): *Migration in Post-war Europe: Geographical Essays*. London 1976.
- ¹⁹ Viz Boyd, M.: *Family and Personal Networks in Migration*. *International Migration Review*, 3/23. New York 1989.
- ²⁰ Viz Manfrass, K.: *Süd-Nord oder Ost-West Wanderung*. *International Migration Review*, 2/26. New York 1992.
- ²¹ Viz Philip, A. B.: *Dismantling Border Controls*. London 1991.
- ²² Viz Baines, D.: *Emigration from Europe 1815–1930*. London 1991.
- ²³ Viz Cinanni, P.: *Emigrazione e Imperialismo*. Roma 1968.
- ²⁴ Viz Jackson, J. A.: *The Irish in Britain*. London 1963.
- ²⁵ Viz Garrard, J. A.: *The English and Immigration: A Comparative Study of the Jewish Influx 1880–1910*. London 1971.
- ²⁶ Viz Stirn, H.: *Ausländische Arbeiter im Betrieb*. Köln 1964.
- ²⁷ Viz Weil, P.: *La France et ses Étrangers*. Paris 1991.
- ²⁸ Viz Dohse, K.: *Ausländische Arbeiter und bürgerliche Staat*. Konstein 1981.
- ²⁹ Viz Weil, P.: cit. dílo.
- ³⁰ Viz Castles, S., Miller, M. J.: cit. dílo.
- ³¹ Viz Dummett, A., Andrew, N.: *Subject, Citizens, Aliens and Others: Nationality and Immigration Law*. London 1990.
- ³² Viz Castles, S., Miller, M. J.: cit. dílo, s. 104.
- ³³ Viz EUROSTAT: *Rapid Reports, 1994/1*, s. 4.
- ³⁴ Viz Werner, H.: *Migration Movements in the Perspective of the European Single Market*. OECD 1993.
- ³⁵ K 1. 1. 1992 bylo jen ve 12 zemích Evropské unie trvale usídleno např. 340 tisíc občanů USA. Viz OECD 1994.
- ³⁶ Viz Castles, S., Miller, M. J.: cit. dílo, s. 104.
- ³⁷ Viz EUROSTAT: *Rapid Reports: Population and Social Conditions, No. 6*, s. 7.
- ³⁸ Viz Romero, F.: *Cross-Border Population Movements*. In: Wallace, W. (ed.): *The Dynamics of European Integration*. London 1990.
- ³⁹ Viz Werner, H.: cit. dílo.
- ⁴⁰ Viz Salt, J.: *Migration Processes among the Highly Skilled in Europe*. *International Migration Review*, 26/1992, s. 484–505.
- ⁴¹ Viz Castles, S., Miller, M. J.: cit. dílo, s. 223–230.
- ⁴² Viz OECD SOPEMI 1992.
- ⁴³ Viz De Wenden, C.: *Les Immigrés et la Politique*. Paris 1988.
- ⁴⁴ Viz Castles, S., Miller, M. J.: cit. dílo, s. 222–223.
- ⁴⁵ Viz Koslowski, R.: cit. dílo, s. 369.
- ⁴⁶ Oficiálně k 1. 1. 1992 žilo ve 12 zemích Evropské unie 2,35 milionu občanů Turecka. Viz OECD SOPEMI 1992.
- ⁴⁷ Viz Glassner, M. I.: *Political Geography*. New York 1993, s. 576.
- ⁴⁸ Viz EUROSTAT, *Rapid Reports 1993, No. 6*.
- ⁴⁹ Viz OECD SOPEMI 1992.
- ⁵⁰ Viz tamtéž.